

Práci Z. T. Toščenka lze hodnotit jako ojedinělou a vysoce aktuální, důsledně vycházející z marxisticko-leninské teorie a metodologie, plně opřenou o zkušenosti sovětské praxe budování socialismu. Sociální plánování je pro autora mohutným prostředkem realizace ekonomické a sociální politiky komunistické strany na základě velké iniciativy a účasti pracujících mas na řízení a budování komunistické společnosti. To autor bohatě dokumentuje odkazy na díla klasiků marxismu-leninismu a na jednání a usnesení sjezdů KSSS.

Do rukou čtenáře se dostává dílo, které souhrnně a zasvěceně informuje o historii, současnosti i perspektivách teorie a praxe sociálního plánování v SSSR.

František Kutta

Sociálně ukazatelé obrazu životního způsobu sovětského občanstva (Sociální ukazatele životního způsobu sovětské společnosti)

Moskva, Nauka 1980, 215 s.

Kniha autorského kolektivu tvořeného odpovědným redaktorem I. V. Bestuževem-Ladou, G. V. Batyginem, T. M. Dridzem a širším okruhem spolupracovníků vychází v řadě monografických studií, které k otázkám sociálního prognózování publikuje sektor prognostiky Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR. Téma práce je průsečíkem dvou výzkumných problematik, z nichž každá má již v Sovětském svazu svou tradici, uznávané výsledky a publikační výstupy.

Jednu z nich představuje výzkum způsobu života socialistické společnosti, který po řadu let patří k ústředním tématům sovětské sociologie. Výsledky teoretických prací i řady dílčích sociologických výzkumů v této oblasti vytvářejí, spolu s prohlubováním společenského řízení, předpoklady pro reálné uplatnění kategorie životního způsobu jako jedné z cílových kategorií socialistického řízení a plánování. V této souvislosti vyvstává úkol navrhnout soustavy ukazatelů, které by dovolily způsob života socialistické společnosti cílevědomě formovat a pro potřeby řízení také sledovat, analyzovat a prognózovat.

Druhou z obou problematik je výzkum sociálních ukazatelů, rozvíjený dosud hlavně v souvislosti se zdokonalováním sociálního plánování na podnikové a územní úrovni, v souvislosti se standardizací sociologických výzkumů a s řešením obecnějších gnoseologických otázek operacionálního a kvantitativního zobrazování společenských jevů. Dosažené výzkumné výsledky vytvářejí předpoklady pro aplikaci získaných metodologických a metodických poznatků při konstrukci sociálních ukazatelů konkrétních společenských procesů a pro jejich využití v řízení a plánování.

Kniha sovětských autorů, o které zde referujeme, reaguje na úkoly, do nichž vyústila obě uvedená témata, a usiluje o jejich společné řešení. Je tedy přispěvkem jak k teorii a metodologii výzkumu životního způsobu, tak k dalšímu rozpracování problematiky sociálních ukazatelů. Potvrzuje poznatek, že podstatnější pokrok v rozvíjení sociálních ukazatelů již nelze dosáhnout čistě metodologickými výzkumy, ale pouze aplikací na konkrétní společenské procesy a na konkrétní funkce řízení. Práce obdobného profilu a věcného záběru nebyla dosud v literatuře socialistických zemí k dispozici a její publikaci je proto třeba uvítat. Pro naše čtenáře nebude bez zajímavosti, že autoři se v ní odvolávají i na československé příspěvky k tvorbě soustav statistických ukazatelů způsobu života. Význam tématu, o němž recenzovaná kniha pojednává, daleko přesahuje hranice sociologie a dotýká se širší problematiky řízení společenských procesů za socialismu.

Práce kolektivu pod vedením I. V. Bestuževa-Lady je členěna do šesti kapitol, zabývajících se v zásadě třemi tematickými okruhy. Jde, za prvé, o rozbor kategorie životního způsobu, její modelování — pojmové i matematicko-statistické — o systematizaci a hodnocení publikovaných soustav ukazatelů životního způsobu a o návrh vlastního systému ukazatelů. Za druhé jde o analýzu sématických a logických stránek sociálních ukazatelů, resp. jejich soustav, a o rozbor metodologických problémů spojených s jejich konstrukcí. Třetí tematický okruh zahrnuje různé dílčí metody a techniky využitelné v jednotlivých fázích konstrukce soustav ukazatelů.

V první kapitole, *Způsob života jako filozoficko-sociologická kategorie*, se zdůrazňuje rostoucí význam výzkumů životního způsobu v socialistické společnosti. Plyne ze skutečnosti, že pojem životního způsobu dovoluje komplexně zkoumat základní typy a zvláštnosti životních aktivit jednotlivce, sociálních skupin i společnosti jako celku, že tato kategorie se za socialismu stává předmětem plánovitého řízení i analýz, jež toto řízení podmiňují, a konečně také z toho, že sociální problémy životního způsobu jsou předmětem ideologického boje.

Pro životní způsob jako společenský jev je příznačná jeho syndromatičnost. Jde o komplex, systém veškerých lidských činností — a to je také zdrojem mimořádných obtíží při empirické analýze životního způsobu a při konstrukci jeho ukazatelů. Při této analýze nelze zatím vyjít z plně vyhovující definice životního způsobu, protože takové vymezení dosud není v marxistické literatuře k dispozici. Výzkum se musí proto opírat o definice předběžné, pracovní, na jejichž základě bude možné naplňovat pojem životního způsobu konkrétním materiálem a dále jej prohlubovat. Touto cestou lze nakonec dojít i k takovému vymezení životního způsobu, k určení jeho struktury a soustavy ukazatelů, jež dostatečně úplně odrazí souhrn podstatných prvků a aspektů této kategorie. Autoři proto nepovažují za účelné usilovat o formulaci vyhovující apriorní definice životního způsobu — ta musí být výsledkem nejen abstraktní, ale i konkrétní formy poznání. Připomínají, že „pokud by úspěch výzkumu závisel jen na přesnosti výchozích definic, sociologie by nepostoupila v mnoha směrech ani o krok kupředu.“

Úvodní kapitola se pak zabývá analýzou inspirací, které lze pro výzkum životního způsobu soudobé společnosti najít v díle klasiků marxismu-leninismu, podává přehled o výzkumech způsobu života v sovětské sociologii a provádí srovnávací analýzu definic životního způsobu v sovětské literatuře.

Počet prací věnovaných v Sovětském svazu otázkám životního způsobu plynule vzrůstal a vrcholu dosáhl v letech 1975—1976. K hlavním sledovaným tématům patřily: 1. teoretické a metodologické otázky; 2. kritika buržoazních koncepcí způsobu života; 3. problémy spojené s empirickými výzkumy životního způsobu, t. j. problémy operacionalizace, struktury komponentů, modelování, vytváření soustavy ukazatelů, typologie a empirická interpretace životního způsobu. Dosud převládala tendence zabývat se výzkumem životního způsobu v rámci jednotlivých dílčích témat. Tato orientace dovoluje sice do hloubky poznat komponenty způsobu života, neumožňuje však studovat životní způsob jako celek, zabývat se vazbami mezi jeho prvky. Zaměření na systémovou kvalitu životního způsobu by proto mělo být vodítkem při dalším výzkumu.

Užitečnou informaci představuje tabelární shrnutí definic pojmu „životní způsob“ excerpovaných ze sovětské sociologické literatury šedesátých a sedmdesátých let a systematicky utříděných podle různých kritérií do devatenácti typů. Typologie vychází z takových hledisek, jako je pojetí subjektů životního způsobu, pojetí vztahů mezi životním způsobem a podmínkami života apod. Způsob života je pojímán jako celek různých druhů životních činností typických pro danou společnost, chápaných v jednotě s jejich podmínkami. Pojem životní činnosti nabývá přitom pro různé společenské subjekty různého významu.

V druhé kapitole, *Logicko-sématická koncepce ukazatelů*, patříci k nejzajímavějším částím díla, se věnuje pozornost metodologické problematice sociálních ukazatelů. Tato stať se řadí v sovětské metodologické literatuře o sociálních ukazatelích po bok pracím E. Nersesové a A. Kabyšči, publikovaným v r. 1978 v knize *Issledovanie pokazatelej socialnogo planirovanija*. Ukazatel se chápe jako „operacionální charakteristika sociálně významného jevu nebo procesu, odrážející jeho vlastnosti, vazby nebo vztahy a sloužící jako nástroj jejich měření.“ Ukazatel tedy plní dvojí funkci: 1. je prostředkem měření a 2. dovoluje přejít od pozorovatelných znaků objektu k jeho pojmovému modelu. Při vytváření sociálních ukazatelů se uplatňuje jak teoretické, tak empirické poznání a sám ukazatel je výrazem jednoty obou forem. Ukazatel musí vycházet z teoretické koncepce objektu, z jeho teoretického modelu, a mimo tento rámec nemůže splnit svou funkci. Musí být vždy zřejmé, čeho je daná charakteristika ukazatelem, t. j. musí být teoreticky interpretovatelná. Proto je třeba rozlišovat mezi pojmy „ukazatel“ a „znak“. Platí, že každý ukazatel je znakem, nikoli však obráceně. Konstrukce a využití sociálních ukazatelů je vždy procesem opakovaných přechodů od abstraktního ke konkrétnímu a od konkrétního k abstraktnímu poznání.

Značná pozornost se věnuje logické struktuře ukazatele. Na základě kritického rozboru přístupů M. Bungeho proponují autoři logické schéma ukazatele, v němž indikátum je chápáno jako subjekt a indikátor jako predikát. Respektovat je třeba instrumentalitu sociálních ukazatelů v poznávacím procesu. Ukazatel nesmí být zaměňován s charakteristikou, kterou odráží — tj. nesmí být reifikován.

Na základě těchto metodologických pozic se pak v druhé kapitole věnuje pozornost jednotlivým typům ukazatelů. Pojednává se zde o indexech jako o typu složených ukazatelů, o ukazatelích kvantitativních a kvalitativních, o ukazatelích různých strukturních úrovní aj.

Počínaje třetí kapitolou přecházejí autoři k rozboru metodických a technických otázek tvorby ukazatelů životního způsobu. Vycházejí — a v tom spočívá specifikum jejich přístupu — z již publikovaných soustav, které různým způsobem třídí, po-

rovnávají, posuzují a z nichž čerpají prvky pro svou vlastní koncepci. Čtenář se zde proto setká s jinak obtížně dosažitelnými informacemi o soustavách ukazatelů navržených v Sovětském svazu i v zahraničí a s ilustrací některých technik, jež byly při srovnávání a hodnocení ukazatelových soustav použity.

V třetí kapitole, nazvané *Transformace pojmového schématu do soustavy ukazatelů*, předkládají autoři strukturální pojmový model životního způsobu. Model má podobu matice se čtyřmi vstupy, tvořenými 1. pracovními aktivitami 2. společensko-politickými aktivitami 3. sociálně kulturními aktivitami a 4. aktivitami vázanými na domácnost. Od modelu životního způsobu, který má zprostředkovat vztah mezi teorií a empirií, přecházejí autoři k vytváření tezauru ukazatelů životního způsobu. Tezaurus jako východisko pro konstrukci vlastní soustavy ukazatelů je soupisem sociálních ukazatelů životního způsobu, které byly získány obsahovou analýzou metodických dokumentů (dotazníků, záznamních archů apod.) užívaných pro sběr sociologických informací. Soupis je systematizován podle přijatého klasifikačního schématu.

Při vytváření tezauru vyšli autoři z 357 dokumentů získaných ze sovětských sociologických výzkumů, z nichž vybrali a klasifikovali cca 900 otázek obsahujících potenciální ukazatele životního způsobu. Předpokládali, že ukazatelem způsobu života se může stát libovolná charakteristika sociální reality. Shromážděný materiál byl hodnocen, a to jednak sborem expertů různých společenských i praktických profesí, kteří měli posoudit gnozeologickou kvalitu jednotlivých ukazatelů (schopnost odrazit změny objektu a rozlišovací schopnost), jednak matematicko-statistickými postupy. Bylo užito metody „vratislavské taxonomie“ podle Z. Hellwiga s cílem analyzovat strukturu vztahů mezi ukazateli a na jejím základě vybrat nejdůležitější položky. Výsledná soustava ukazatelů životního způsobu je tvořena následujícími tematickými bloky: 1. práce (10 ukazatelů); 2. rodina a každodenní život (12 ukazatelů); 3. kultura a vzdělání (13 ukazatelů); 4. společenský a politický život (5 ukazatelů); 5. hmotný blahobyt (11 ukazatelů); 6. zdravotní péče (5 ukazatelů); 7. ochrana životního prostředí (4 ukazatele).

O metodických zkušenostech získaných při práci s experty informuje blíže čtvrtá kapitola, *Využití expertních odhadů pro konstrukci soustavy ukazatelů*. Uplatněny byly tři různé postupy: 1. dotazníkové šetření expertů o problémech životního způsobu; 2. panelové šetření expertů o sociálních cílech rozvoje způsobu života; 3. hodnocení významu potenciálních ukazatelů životního způsobu.

Hodnocení a projekt soustavy ukazatelů byl východiskem pro velmi informativní pátou kapitolu, *Srovnávací analýza soustav sociálních ukazatelů*, věnovanou jak obsahově, tak i metodické stránce komparace. Z 53 srovnávaných soustav pochází 12 ze Sovětského svazu (Bestužev-Lada a Glezerman, Mansurov, Butenko, Tolstych, Semjonov, Zdravomyslov, Markov, Kapustin, Rutkevič, Modržinskaja, Jegurnov, Bojarskij a Šubina), z ostatních socialistických zemí (NDR — Berger, MLR — Andorka, ČSSR — Illner, BLR — autorský kolektiv, PLR — Siciński a staf UNESCO). Další 4 soustavy zveřejnila OSN nebo UNESCO, 15 soustav pochází z USA, 13 z ostatních kapitalistických zemí a 3 soustavy z rozvojových zemí.

V literatuře o sociálních ukazatelích je komparace soustav ukazatelů sice poměrně běžným tématem, dosud však pravděpodobně nikdy nebyla provedena v tak širokém měřítku a tak systematickým způsobem. Autoři shrnují charakteristiky sledovaných soustav tabulkovou formou a porovnávají je pak na úrovni tematických bloků, tak i na úrovni jednotlivých indikátorů. Z rozboru vyplývá, že v socialistických zemích má dominantní význam blok ukazatelů pracovních aktivit a že podstatně větší důležitost se zde přikládá i ukazatelům společenských a politických aktivit, vzdělávání, kultury a sociálního zabezpečení.

Srovnání dovolilo formulovat i některé metodologické závěry. Při konstrukci soustav sociálních ukazatelů je třeba kombinovat strukturální přístup s přístupem problémovým a obě orientace je nutné zakotvit v teorii. Při vlastní komparaci soustav je pak třeba spojit logický přístup s přístupem historickým.

Jen volnou vazbu na téma knihy má šesté kapitola, *Informačně cílová analýza textů jako způsob konstrukce soustav ukazatelů*. Popisuje techniku obsahové analýzy, jež byla vyvinuta pro rozbor významové interpretace textů v komunikačním procesu a jež by mohla být použita i v rámci induktivních metod konstrukce sociálních indikátorů.

Jednoho z klíčových úkolů výzkumu životního způsobu se naproti tomu dotýká závěrečná sedmá kapitola, *Otázky matematicko-statistického modelování způsobu života*. Při kvantitativním modelování životního způsobu, jež autoři počítají k nejtěžším úkolům výzkumu tohoto jevu, lze jít buď cestou extenzifikace, nebo cestou intenzifikace soustav ukazatelů. Autoři se vyslovují pro druhý z uvedených postupů,

vyžadující postupnou redukci výchozích soustav prostřednictvím konstrukce syntetických ukazatelů, vícerozměrné analýzy a dalších metod matematické statistiky. Použití některých formálních postupů při modelování životního způsobu je ilustrováno na analýze statistických a sociologických dat o materiálních životních podmínkách. Jde jednak o rozbor základních ukazatelů materiální a kulturní úrovně sovětského lidu, jednak o analýzu materiálního prostředí životních aktivit.

Důležitou složkou knihy jsou její přílohy zahrnující: 1. Návrh soustavy základních ukazatelů životního způsobu. 2. Přehled problémových ukazatelů životního způsobu. 3. Přehled literatury (sovětské i zahraniční) obsahující soustavy sociálních ukazatelů.

Práce autorského kolektivu pod vedením I. V. Bestuževa-Lady si zaslouží ocenění především proto, že přistoupila k řešení problematiky ukazatelů životního způsobu na konkrétní úrovni metodické i obsahové, a to při respektování principiálního marxisticko-leninského metodologického východiska. Podtrženy a podrobně rozpracovány jsou zejména induktivní postupy při vytváření ukazatelů životního způsobu, jimž dosavadní literatura věnovala jen malou pozornost. Kniha obsahuje bohatství systematizovaných faktických informací, které bychom dosud v marxistických publikacích o sociálních ukazatelích jen stěží našli. Na některých místech je informativnost vykoupena poněkud popisným a přespříliš detailním výkladem.

Sociální ukazatele jsou v recenzované práci pojímány jako jedna z klíčových informací potřebných pro řízení a plánování společenských procesů. Zdůrazňuje se zejména jejich význam a aplikační možnosti při prognózování způsobu života socialistické společnosti. Tato orientace, i když je spíše jen programově naznačena než konkrétně rozpracována, činí z této práce významný příspěvek i k problematice informační báze sociálního plánování a programování. Využívání soustav ukazatelů životního způsobu je v ní vázáno na zdokonalování sociální statistiky a na další standardizaci sociologických výzkumů, k níž autoři svým dílem sami přispívají.

Kniha v široké míře navazuje na výsledky výzkumů v dalších socialistických zemích a přináší pro tyto výzkumy četné nové podněty. Bude proto dobrým východiskem pro rozvoj vzájemné spolupráce.

Michal Illner